

УДК 323:316.325:144:94(477)(092)Сковорода
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.20>

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА: «КИНЬ СВІТ ЦЕЙ ЗЛОТВОРНИЙ...» (СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ Г. СКОВОРОДИ)

Леонід Чирка

*Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»,
Науково-дослідний відділ «Музей-діорама «Битва за Дніпро в районі Переяслава
і створення Букринського плацдарму восени 1943 року»
вул. Шевченка, 8, 08400, м. Переяслав, Київська обл., Україна*

Стаття присвячена аналізу суспільно-політичних ідей Григорія Сковороди. Автор стверджує, що політика, як діяльність яка спрямована на вирішення питань з життєдіяльності суспільства, Г. Сковороду не цікавить. Натомість мислителя цікавить соціальна сфера суспільства. Перш ніж характеризувати суспільно-політичні погляди мислителя, автор дає фрагментарну характеристику XVIII ст. в державотворчому житті України. Друга половина XVIII століття була для України часом повної втрати свободи – політичної, економічної і духовної. Автором звертається увага на те, що Г. Сковорода ніяким чином не відреагував на втрату Україною автономії. Але, водночас стверджується, що за покликанням мислитель – наставник а не бунтар. Тож зміну суспільно-політичного ладу мислитель вбачає не в революційних, а в еволюційних змінах.

Усе суспільство Г. Сковорода поділяв на два стани – стан шляхти і стан «черні» або «юрби», до котрої себе не зараховував. Адже весь час обертаючись в колі освічених людей, мислитель відмежовувався від «простого народу». Але, поділяючи суспільство на стани, мислитель мав на увазі не майновий стан, оскільки шляхетність до ґрунтів не прив'язана.

Український мислитель не визнавав такі форми державного устрою, як монархія і тиранія, натомість обґрунтовував ідею «Горньої республіки». Саме республіку мислитель вважав еталоном суспільного ладу. Адже в республіці, на переконання мислителя, влада належить виключно народу, який є вільними громадянами. Найголовнішою засадою республіканського устрою та розвитку суспільства є принцип «сродної» праці. Саме така держава, на його думку, могла стати втіленням принципів рівності, свободи і любові. Г. Сковорода переконаний, що кожен має знайти своє місце у суспільстві, але відповідно до власних здібностей.

Але, на жаль, політичні ідеали Г. Сковороди були утопічними, особливо якщо розглядати способи їх досягнення.

Ключові слова: Григорій Сковорода, суспільство, політика, республіка, суспільний лад.

Філософія Г. Сковороди набагато глибша, аніж видається на перший погляд. Те, що здається лежить на поверхні – насправді лише зовнішня оболонка справжніх речей, ключ до пізнання прихованого. Незважаючи на те, що мислитель простує до нас із XVIII ст., він продовжує бути «terra incognita» (лат. незвідана земля). Що ми знаємо про мислителя, окрім загальних штампів? Напевно, не так і багато. Чим більше задумуємось над постагтю мислителя, тим більше виникає запитань – яким він був, чим захоплювався, що його турбувало.

Так склалося, що в переважній більшості об'єктом дослідження були педагогічні, антропологічні і релігійно-філософські погляди Г. Сковороди. Що ж стосується суспільно-політичних поглядів мислителя, то, зазвичай, дослідники обходили їх увагою. Хоча фрагментарні спроби дослідити дане питання все ж були. Варто виділити дослідження А. Ключі, О. Козинець, М. Попович, В. Шевчук. Але, незважаючи на поодинокі спроби,

питання дослідження суспільно-політичних поглядів Г. Сковороди залишається відкритим. Чи справедливо це? Звичайно, що ні. Але виникає інше питання: чи цікавився мислитель політикою? Складно однозначно відповісти на дане питання. Тож перш ніж шукати відповідь, варто зважити на пересторогу Юрія Барабаша, який пропонує розрізняти такі сфери суспільного життя, як «політикум» і «соціум». Якщо взяти політику, як діяльність яка спрямована на вирішення питань з життєдіяльності суспільства, то дійсно, вона Г. Сковороду не цікавить. Мислитель не цікавився політичним життям і ніколи не прагнув створити політичну кар'єру. Більше того, Г. Сковорода ніколи не входив до політичних угруповань. Звичайно, можна відшукувати у філософії мислителя те чого там немає, можна спотворювати його ідеї чи підганяти факти під потрібний формат, але тоді це вже буде не Г. Сковорода. Справжній мислитель далекий від політичного життя. Підтвердженням цього є те, що мислитель не лишив по собі такі ґрунтовні державотворчі трактати, як це зробили античні чи середньовічні філософи. Але український мислитель також мав своє «Місто Сонця» – Горній Єрусалим або Горня республіка. Так, безумовно, це була чергова утопія, але, водночас, це була нездійсненна мрія про ідеальне суспільство. Відмежувавшись від політики, як виду діяльності, Г. Сковорода цікавиться соціальною сферою тогочасного суспільства. Але і тут виникає багато протиріч.

Перш ніж перейти до розгляду суспільно-політичних поглядів мислителя, варто звернути увагу на ті зовнішні чинники, які так чи інакше впливали на цей процес. Зокрема, це і оточення, і тогочасний суспільно-політичний лад. Перш за все, мислитель народився у сім'ї козака, що відразу надавало йому привілеї порівняно із простим селянством. Незважаючи на те, що батько мислителя був малоземельним козаком, все ж був далеко не бідною людиною. Сам мислитель зізнався, що його батьки були середніх статків. Із архівних джерел відомо, що батько мислителя мав свій промисел – продаж винно-горілчаних напоїв, що приносив непоганий прибуток. Тож Г. Сковорода був «вільним», і таким чином уникнув психологічно принизливого відчуття обмеженого в правах посполитого (селянина).

Якщо охарактеризувати XVIII ст. загальними рисами, то в національній історії – це доба «великої руйнації». Початок XVIII ст. ознаменувався обмеженням української автономії, що було пов'язано із переходом Івана Мазепи на бік шведського короля Карла XII. Першими кроками по «урізання» української автономії було знищення у 1709 році Запорозької Січі і обмеження у правах гетьмана. Так, згідно царського указу до гетьмана призначався резидент, який мав контролювати діяльність гетьмана і його старшини. Таким чином посада гетьмана перетворювалася в номінальну одиницю, яка нічого не вирішувала. Наступним кроком стало створення у 1722 році «Малоросійської колегії», яка стала відправною точкою у втраті автономії України. Оскільки Г. Сковорода народився теж у 1722 році, то він, фактично, є ровесником «Малоросійської колегії». Зважаючи на це, цілком закономірно, що в подальшому мислитель буде свідомим чи несвідомим свідком руйнації української автономії.

Царські реформи призвели до того, що відбулося різке розшарування у суспільстві: козацька старшина, рядове козацтво, міщани, селянство. Більш привілейованими були перші дві групи, оскільки представляли шляхетський і військовий стан. У 1735 році царським розпорядженням козацтво було поділено на дві групи – «виборних» і «підпомічників». Відповідно до цього розпорядження, рядове козацтво обмежувалося у своїх правах, а з часом потрапляло у залежність до багатих козаків. З такими реаліями мислитель зіштовхнеться перебуваючи у маєтку Степана Томари. Але про це згодом...

Закономірно, що різке розшарування викликало невдоволення серед рядового козацтва, які у другій половині XVIII ст. переростали у збройні повстання. Але, незважаючи

на невдоволення козацтва, царський уряд продовжував обмежувати українську автономію. Так у 1764 році відбулася ліквідація інституту гетьманства, а натомість було створено Другу Малоросійську колегію, яка стала головним органом управління на українських землях. Та на цьому тиск не зупинився, а лише набув обертів – у 1775 році відбулося знищення Січі, а в 1783 році в Україні юридично впровадилося кріпосництво. Останнім кроком по знищенню української автономії було впровадження у 1786 році загальноімперської системи адміністративно-політичного управління. Але це вже був не крок, це була остаточна крапка. Позиція Г. Сковороди до вказаних подій документально не відома, адже він постійно уникає будь-яких прямих висловлювань, як у філософських роздумах, так і в листуванні. Хоча ідейне спрямування його творів, символічні образи та особливості життя мислителя переконують, що несхвально. Щодо твердження М. Ковалинського про схвальне ставлення Г. Сковороди до Катерини II (*як особистості, так і державного діяча*), то воно підлягає сумніву, оскільки, по-перше, мислитель ніколи, навіть в листах, не згадує російських імператорів, а по-друге, він весь час намагається перебувати поза політикою.

Серед дослідників спадщини Г. Сковороди часто побутує думка, що єдиним поетичним твором політичного спрямування є «De libertate» (Про свободу). Але таке твердження помилкове, оскільки ще в «Саду божественних пісень» мислитель неодноразово змальовував картини тогочасного суспільства. Так, соціальна нерівність проглядається у «Пісні-18» («*Ой ти птичко жовтобоко*»), а в «Пісні-12» («*В город не піду багатий*») мислитель протиставляє два міста – місто духовного багатства протистоїть місту розкоші. Таким чином Г. Сковорода вказує на вади суспільства – розкоші протиставляє духовне.

Не хочу їздить за море, не хочу красных одеж.

Под ими крыется горе, печали, страх и мятеж...

Ничего я не желатель, кромѣ хлѣба да воды,

Нищета мнѣ есть приятель – давно мы с нею сваты [1, I, с. 69–70].

Але найкраще вади тогочасного суспільства постали у «Пісні 10-й» («*Всякому городу нрав и права*»). Використовуючи художні засоби, Г. Сковорода піддає критиці адміністративний устрій, який не лише сприяв, а й заохочував розвиток бюрократизму, лихварства і користолюбства. Так, на прикладі безіменного міста, мислитель змальовує всю соціальну вертикаль – від «низів» до «верхів», де кожен намагається пристосуватися. Місто живе звичайним розміреним життям. Доки одні влаштовують гучні вечірки, то Петро, заради отримання посади, готовий витирати панські закутки. Федір, прагнучи наживи, – махлює, пани скуповують землю і худобу, зводять будинки на «новый манѣр». На «сторожі» всього беззаконня стоять юристи, які формують «на свій тон права». І лише в студентів від науки «трещит голова». Описуючи тогочасне суспільство, мислитель приходиться до висновку: «Весь світ спить»...

Весь світ спить, – неодноразово повторював мислитель, – спить, наче вдарений об землю. Г. Сковорода бачив не лише вади тогочасного суспільства, а й причини їх виникнення. Головна біда сплячого суспільства, на переконання мислителя, полягає в тому, що «наставники, пасущи Израиля, не толко не пробуживают, но еще поглаживают: «Спи, не бойсь! Мѣсто хорошее, чево опасатся?» [1, I, с. 136]. Не складно здогадатися, що під наставниками криється духовенство, яке «за сумісництвом» виконувало функції освітян. Своїми улесливими словами «наставники» заколисували і до того спляче суспільство. Таким чином церква тримала суспільство в покорі. Згодом такими наставниками у філософії Г. Сковороди будуть сирени. «Сирин есть сладкорѣчивый дурак, влекущий тебя к тому, чтоб ты основал счастье твое на камни том, который не утверждает, но разбивает... Они-то соблазняют в жизни сей плывущих стариков и молодцов» [1, I, с. 265].

Світогляд Г. Сковороди випереджав свій час щонайменше на сторіччя, а кількарічне перебування за кордоном внесло свіжий струмінь на формування його світогляду. Тож повернувшись в Україну, мислитель потрапив наче в інші реалії, реалії, які видавалися йому жахливим сном. Якщо в Західній Європі зароджувався капіталізм, то в Росії панував феодально-кріпосницький лад. Мислитель не може і не хоче змиритися з тим, що сон – це не сон, а реальність. Саме цю реальність Г. Сковорода описав у «Сні». Варто звернути увагу на дату і місце написання сновидіння – село Ковраї, 24 листопада 1758 року. Період 1750–1764 рр. – роки гетьманування Кирила Розумовського. В цей час посилюється роль козацької старшини, яка поступово перетворюється на шляхетний стан. Саме в цей час мислитель проживав у маєтку Степана Томари – представника козацької старшини, який володів десятками сіл і тисячами посполитів. Мислитель знову відтворює соціальну вертикаль і проводить читача крізь «различні житія челоуѣческаго по разным мѣстам» [1, II, с. 429]. Крізь призму сну мислитель відобразив те, що постійно бентежило його свідомість. «Сповідь» починається з царських палат, розкішного вбрання, танців, музикантів і закоханих пар. Згодом мислитель переносить нас на вулиці бурхливого міста, яке також потопало в розпусті і пиятиці. Здавалося б, порятунок можна знайти в храмі Божому, але і тут «сребролюбіє з карнавкою бродит» [1, II, с. 429]. Вершиною всього цинізму є канібалізм, коли ті, кому не вистачило м'яса тварин, пожирали одягненого у чорну свиту чоловіка. Таким чином мислитель відтворив модель тогочасного суспільства. Можна припустити, що «Сон» – автобіографічний наратив. Адже мислитель пізнав усю систему з середини. Він жив при дворі імператриці і бачив принади придворного життя, бачив, як живе столиця за межами двору, достеменно знав життя церкви. А проживаючи у маєтку Степана Томари, Г. Сковорода неодноразово був свідком зверхнього ставлення вельможі до людей. Томара часто перетворював козаків у власних кріпаків, про що скривджені козаки скаржилися гетьману Кирилу Розумовському. Так, у липні 1757 року надійшла скарга від козака Івана Кузьменка з села Війтівців, «що Томара обергає його з братами у власних посполитів – кріпаків, через свого війта «приказивает ему ити на панщину», забрав його землю, так що цього козака «вовся разорили» і що він «того козачого звання лишается» [2, с. 120]. Чи знав про такі утиски мислитель? Звичайно що знав, адже такі випадки були непоодинокими. Адже зверхність вельможі мислитель відчув і на собі. Більше того, є припущення, що Томара виношував плани закріпачення Г. Сковороди. Адже відібрати останнє, що було в «вільного мислителя» – свободу, для вельможі було дрібницею. Тож можна припустити, що ті, хто пожирає людину – це не просто узагальнений образ, а ніхто інший, як Степан Томара. Чи міг мислитель комфортно жити в таких реаліях? Звичайно, що ні. Так, він не виступав із соціальними протестами, не входив до громадських організацій, і, тим більше, не підбурював до соціальних протестів. У тому що Г. Сковорода мало цікавився суспільним життям, яскраво свідчить його лист до Кирила Ляшевецького, де вітчизняний мислитель ділиться чи не найпотемнішими думками. Ще на початку листа філософ зізнається, що назавжди присвятив себе музам, і цікавить його виключно вдосконалення душі. «Про мене, хай інші дбають про золото, про почесні, про Сарданапалові бенкети, про низькі насолоди, хай шукають вони народної прихильності, слави, ласки вельмож; хай одержать вони ці, як вони думають, скарби, – я їм не заздрю, аби я мав духовні багатства і той хліб духовний, і той одяг, без якого не можна увійти у вельми прикрашені чертоги небесного жениха» [1, I, с. 384]. Цілком логічно виникає питання: позиція відстороненості мислителя від нагальних проблем власного народу – випадковість чи закономірність? Здавалося б, що мислитель, який кредом життя оголосив лозунг «а мій жребій з голяками», мав би відкрито стати на сторону пригнобленого народу, але насправді спостерігаємо підозрілу

мовчанку, що мимоволі наштовхує на думку про пасивну згоду мислителя. Більше того, в байці «Голова і тулуб» Г. Сковорода стверджував: «Народ должен обладателям своим служить и кормить» [1, I, с. 112]. Тож мислитель визнає, що суспільство поділене на два стани – простий народ і панів. Але, водночас, Г. Сковорода засуджував такий соціальний поділ, а гонитву за збагаченням вважав дорогою до загибелі держави. Адже за переконанням мислителя Бог створив світ досконалим, але люди, виконуючи невластиві їм функції, зруйнували ідеальний порядок.

Визнаючи неоднорідність суспільства, Г. Сковорода намагався вибудувати власну вертикаль станів – стан юрби і стан шляхти. В основі такого поділу лежав не майновий принцип, оскільки на його переконання наявність статків не робить людину шляхтичем. На переконання мислителя, черню (юрбою) є саме панівна верхівка, оскільки вони заручники своїх бажань. Отже шляхтичем є лише той, хто з «неволѣ мирское вырнет и соввыше ся от духа святого породит...» [3, с. 332]. Виходячи з цього, цілком закономірно, що себе Г. Сковорода позиціонував шляхтичем, оскільки знайшов в собі сили відмовитися матеріальних благ.

Мислитель переконаний, що суспільство – це складний механізм, де все має бути налагоджене, де кожна деталь (людина) має займати відповідне місце. Найменший збій у цій системі, призводить до краху усього механізму. «Общество есть тоже, что машина. В ней замѣшательство бывает тогда, когда ея части отступают от того, к чему она своим хитрецом здѣланны» [1, I, с. 436]. Г. Сковорода розуміє, що для забезпечення життєдіяльності суспільства необхідні «спорідненості» до певного виду діяльності. Тож у діалозі «Раговор, называемый Алфавит, или букварь мира» мислитель проводить аналіз спорідненостей – «до землеробства», до «військової справи», «до богослів'я». Оскільки люди різні у здібностях (вроджених нахилах), то, відповідно, різні у потребах. Нерівна всім рівність, стверджує мислитель. А оскільки суспільство – це живий організм, то в ньому постійно відбуваються якісь процеси. Що ж з цього приводу думає Г. Сковорода? Насамперед, мислитель повністю заперечив можливість революційного шляху зміни суспільно-політичного ладу, оскільки «його естетичний ідеал протиставлений революції як такої, ворожий їй, він передбачає еволюцію, причому це – найголовніша умова – еволюція особистості, її моральне самовдосконалення, що ґрунтується на християнських заповідях. Це альфа й омега його моралі» [4, с. 27]. Мислитель, за покликанням, – наставник а не бунтар. Він занурився у власний мікросвіт, де не було ані панства, ані рабства. Адже багатством живиться лише тіло (*тлінь*), а душу (*вічність*) втамовує спорідненість. Наодинці із самим собою мислитель вибудував модель ідеального суспільства – «Горню республіку», де не має злоби і лукавства, ворожнечі і підлості. Тут панує дух доброзичливості, взаємоповаги і любові. Саме республіку, а не монархію вважає мислитель еталоном суспільного ладу. «В горней республикѣ все новое: новые люди, нова тварь, новое творение – не так как у нас под солнцем все вето ветошей и суета суетствій» [1, II, с. 43]. Але чому свою «республіку» мислитель називає «Горньою»? Відповідь, насамперед, потрібно шукати у самій християнській філософії Г. Сковороди. Окрім «Горня республіка» мислитель вживає назву «Горній Єрусалим», підкреслюючи таким чином розташування міста. Дійсно, в південно-західній частині Єрусалиму знаходиться пагорб Сіон, який у Біблії асоціюється із святою горою – «житлом Бога». Саме в Єрусалимі зародилося християнство і саме до Єрусалиму принесли Ісуса Христа невдовзі після народження. В подальшому життя Ісуса теж буде пов'язане з цим містом. На гору Сіон піднімався і «старозавітній» Лот в пошуку порятунку. Тож для Г. Сковороди, як християнського філософа, Єрусалим і Сіон – сакральні місця, це місця сили. «Горній Єрусалим» для мислителя – це символ життя за зразком перших

християнських громад. У таких громадах найголовніша заповідь – полюби ближнього свого. У громадах усі вважалися братами і сестрами, не було поділу на племена чи народи, багатих і бідних. Усі були рівними і зобов'язані були допомагати один одному. Тож досягнення людиною «Горнього Єрусалима» – символ очищення від скверни і народження нової людини. Зрікшись усього земного, людина повертається до створеного Богом ідеального суспільства. У цьому суспільстві немає тиранії, принижень і ворожнечі. Усі життєво важливі питання вирішує громада, а владні посади розподіляються у відповідності до природних здібностей. «Во сто раз блаженнѣ пастух, овцы или свиньи с природою пасущій, нежели священник, брань противу бога імущій» [1, I, с. 420].

Але мислитель створив лише модель ідеального суспільства, яка виявилася черговою утопією. Чи розумів мислитель, що його «республіка» – це фантазія? Складно відповісти на дане питання, адже незважаючи на те, що Г. Сковорода був схильний до ідеалізації, він, все ж таки, був реалістом. Мислитель був не ізольований від суспільства, тож розумів, що важко тим хто має багатство, потрапити до Царства Божого. Але своїм вченням він вказав шлях для досягнення «ідеального» суспільства. Зрозуміло, що термін «ідеальний» не зовсім коректний, оскільки досконалість – це швидше поняття абстрактне, аніж конкретне. Та в будь-якому випадку Г. Сковорода був оди з перших в національній традиції, хто вказав конкретні шляхи для досягнення світової гармонії. Він був тією рушійною силою, що прагнула розбудила сіре, інертне суспільство.

Список використаної літератури

1. Сковорода Григорій. Повне зібрання творів. У 2 т. / заг. ред. С. М. Перевертун та ін. Київ : Наукова Думка, 1973.
2. Махновець Л. Є. Григорій Сковорода : біографія. Київ : Наук. думка, 1972. 255 с.
3. Вишньський І. Книжка. Українська література XIV–XVI ст. К. : Наук. думка, 1988. С. 306–368.
4. Барабаш Ю. Причинки до теми «Гоголь і українське літературне барокко...». *Слово і час*. 1992. № 9. С. 19–29.

HRYHORII SKOVORODA: “LEAVE THIS WHOLE HIDEOUS WORLD...” (SOCIAL AND POLITICAL VIEWS OF H. SKOVORODA)

Leonid Chyrka

*The National History and Ethnography Reserve “Pereiaslav”,
Research Department “Diorama Museum» Battle for the Dnieper near Pereiaslav
and the creation of the Bukrin bridgehead in the fall of 1943”
Shevchenko str., 8, 08400, Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine*

The article is devoted to the analysis of Hryhorii Skovoroda's social and political ideas. The author claims that H. Skovoroda is not interested in the politics as an activity aimed to solve vital issues of society. Instead, the philosopher concerns himself with the social sphere of society. Before describing the social and political views of the philosopher, the author gives the fragmentary characteristics of the formation of Ukraine in the 18th century. The second half of the 18th century was a time of complete loss for Ukraine – its political, economic and spiritual freedom. The author draws attention to the fact that H. Skovoroda did not react in any way to the loss of the autonomy of Ukraine. But, at the same time, it is claimed that the vocation of the philosopher is to be a mentor, not a rebel. Therefore, the philosopher believes that evolutionary changes in the socio-political order are more important than those of revolutionary ones.

Skovoroda divided the whole society into two classes – the class of nobility and the class of “blacks” or “crowds”, though he did not relate himself to the latter one. After all, all the time rotating in the circle of educated people, the thinker distanced himself from “ordinary people”. By dividing society into classes, the thinker did not mean the property status, since nobility is not connected to lands.

The Ukrainian philosopher did not recognize such forms of state organization as a monarchy or a tyranny, instead he substantiated the idea of a “mountain republic”. The thinker considered the republic to be the standard of social order. After all, he shared a deep conviction that all powers in the republic belong exclusively to the people who are free citizens. The most important basis of the republican system and the development of society is the principle of “congenial” work. Such a state, in his opinion, could become the embodiment of the principles of equality, freedom and love. H. Skovoroda is convinced that everyone should find their place in society, but according to their own abilities.

However, unfortunately, H. Skovoroda’s political ideals were utopian, especially if we consider the ways to achieve them.

Key words: Hryhorii Skovoroda, society, politics, republic, social order.